

ЖАС ҒАЛЫМНЫҢ МІНБЕРІ ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

УДК 343.84
МРНТИ 10.83.41

ӨТЕМІС ШЫНҒЫСХАН ӘДІЛХАНҰЛЫ¹

¹Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

ӨМІР БОЙЫНА БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУҒА СОТТАЛҒАНДАРДЫ ШАРТТЫ ТҮРДЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН БОСАТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада автормен Қазақстан Республикасында өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтының кейбір аспектілері туралы айтылған.

Еліміздің қылмыстық заңнамаларын ізгілендіру процестерін ескере отырып, өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы халықаралық тәжірибе зерделенген. Еліміздегі қылмыстық заңнамалардың кемшіліктері талданған. Отандық және шетелдік беделді ғалым-заңгерлердің осы мәселе туралы пікірлері берілген.

Сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды жетілдіру саласы бойынша ұсыныстар енгізілген. Ғылыми тұрғыдан негізделген шараларды дамыту ұсынылған.

Түйінді сөздер: құқықтық саясат, өмір бойына бас бостандығынан айыру, өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты, қылмыстық заңнамаларды ізгілендіру, түзелу, халықаралық тәжірибе.

Аннотация. В статье автором рассматриваются проблемные аспекты института условно-досрочного освобождения осужденных к пожизненному лишению свободы в Республике Казахстан.

С учетом процессов гуманизации уголовного законодательства в стране, изучен международный опыт по применению условно-досрочного освобождения осужденных к пожизненному лишению свободы. Проанализированы пробелы действующего отечественного уголовного законодательства. Изучены мнения отечественных и зарубежных авторитетных ученых-юристов.

Внесены предложения по совершенствованию действующего законодательства в сфере условно-досрочного освобождения осужденных к пожизненному лишению свободы. Предлагаются научно-обоснованные меры по их развитию.

Ключевые слова: правовая политика, пожизненное лишение свободы, институт условно-досрочного освобождения осужденных к пожизненному лишению свободы, гуманизация уголовного законодательства, исправление, международный опыт.

Annotation. The author examines the problematic aspects of the institute of conditional release of people sentenced to life imprisonment in the Republic of Kazakhstan.

Taking into account the processes of humanization of criminal legislation in the country, international experience on the use of conditional release of people sentenced to life imprisonment has been studied. The gaps of the current domestic criminal law have been analyzed. The opinions of domestic and foreign scholars are studied.

Proposals to improve the current legislation in the field of parole for those sentenced to life imprisonment were made. Scientifically based measures for their development are proposed.

Key words: legal policy, life imprisonment, the institution of conditional release of people sentenced to life imprisonment, humanization of criminal legislation, rectification, international experience.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен қабылданған Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасы қылмыстылықпен күресудегі мемлекеттік қызметті одан әрі ізгілендіруге бағытталған кешенді шараларды қабылдау қажеттілігін белгілейді.

Құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес, қылмыстық саясат екі векторлы бағытта болуы қажет. Олар: бір жағынан қоғам мен мемлекетке қарсы аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін жауаптылықты қатаңдату және екінші жағынан жазаны ізгілендіру.

Құқықтық саясат тұжырымдамасында қылмыстық құқықты одан әрі дамыту, бұрынғыдай қылмыстық саясаттың қос векторлығын ескере отырып жүргізілуі тиіс делінген [1].

Қылмыстық құқықты дамытудың маңызды бағыты, ең алдымен қоғамға аса қауіп тудырмайтын адамдарға қатысты қылмыстық жазалаудан босатудың шарттарын кеңейту арқылы қылмыстық қуғын-сүргінді қолдану аясын кезең-кезеңмен қысқарту мүмкіндігін айқындау болып табылады.

Сондықтан, мемлекеттің құқықтық саясаты – өлім жазасының қолдану аясын тарылту бағытында іс-шараларды жалғастыру.

Елімізде пенитенциарлық жүйені реформалауда айтарлықтай табыстарға қол жеткізілді. Оған Елбасының алға қойған маңызды міндеттерінің бірі өлім жазасын қолдануға мораторий енгізу үшін ұйымдық, материалдық және заңнамалық шарттарды жасауды жатқызуға болады.

Президентпен қойылған міндеттерді орындау, біздің еліміздің Еуропа қауымдастығына толық құқылы мүше ретінде кіруіне мүмкіндік береді. Себебі өлім жазасынан бас тартып, мұндай жағдайларға ізгілік қағидасымен қарау осы беделді ұйымға қабылданудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Бұл ретте, Елбасының Жарлығымен Қазақстан Республикасында өлім жазасына мораторий енгізілген.

Еуропаның барлық мемлекеттері өлім жазасын өмір бойына бас бостандығынан айыру жаза түріне алмастырып, заңнамада және тәжірибеде жазаның жоғарғы түрінің

сақталуы мен қолданылуынан бас тартып, осы жолмен келеді.

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесі өмір бойына бас бостандығынан айыруды орындаумен, сондай-ақ ұзақ мерзімге сотталғандарға байланысты бірқатар мәселерге тап болып отыр.

Ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталғандарды жалғыз қамауда ұстаудың қатаң жағдайларын тағайындау БҰҰ-ның нұсқауларына сәйкес келмейді.

Өйткені, сотталғандарды ұзақ уақыт бойы жеке ұстау адамның жеке тұлғасының кері кетуіне немесе деградациясына әкеп соқтырады, бұл қылмыстық саясаттың ізгілік үрдісіне және олармен жүргізілетін тәрбиелеу процесіне сай емес.

Аталған институт кешенді әлеуметтік-құқықтық мәселе екендігін және оны шешуде өмір бойы бас бостандығынан айыру саяси-әлеуметтік, экономикалық, психологиялық-педагогикалық және құқықтық санатқа жатқызылғанын назарға алу қажет.

Бұл ретте, Қазақстанда және шетелдерде өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолданудың қылмыстық-құқықтық және қылмыстық атқарушылық аспектілеріне кешенді талдау жасай отырып, отандық заңнаманы жетілдіру қажет.

Бүгінгі күні, Қазақстан Республикасының қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамалары өмір бойы бас бостандығынан айырылған адамдарды мерзімінен бұрын шартты түрде босату институтын қолдану мүмкіндігін қарастырған.

Ең алдымен қылмыстық заңнамада өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасының қандай жағдайда және кімдерге қатысты қолданылуға жататындығын айқындайық.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру – аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ өлім жазасына балама ретінде белгіленуі мүмкін. Ондай жаза он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған

адамдарға, әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды.

Өмір бойына бас бостандығынан айыруды кешірім жасау тәртібімен белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстыру мүмкіндігі де көзделген [2].

ҚР ҚК-нің 72-бабының 6-бөлігіне сәйкес, сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам, егер сот оның бұл жазаны одан әрі өтеуін қажет етпейді деп таныса және ол бас бостандығынан айырудың кемінде жиырма бес жылын іс жүзінде өтесе, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін. Егер сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаса, ол бас бостандығынан айырудың кемінде он бес жылын іс жүзінде өтегеннен кейін, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін.

Осыған ұқсас нормалар, Ресей Федерациясы, Беларусь, Әзірбайжан мемлекеттерінің қылмыстық заңнамаларында қарастырылған. Молдавада өмір бойы бас бостандығынан айыру әйелдерге және кәмелетке толмағандарға, Эстонияда он сегіз жасқа толмай қылмыс жасағандарға, ал Македонияда жазаның мұндай түрі жиырма бір жасқа толмағандарға қолданылмайды.

Дегенмен, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында, өмір бойына бас бостандығынан айырылған сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың нақты тәртібі реттелмеген.

Атап айтқанда, барлық өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын өтеушілер 25 жылдық мерзімді өтегеннен соң босатылуға жатпайды, тек сот оның бұл жазаны одан әрі өтеуін қажет етпейді деп таныса ғана босатылуы мүмкін.

Қылмыстық заңнамада белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталғандарды шартты түрде мерзімі-

нен бұрын босату негіздері нақты көрсетілсе, ал өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандарды мерзімінен бұрын шартты түрде босату тәртібі айқындалмаған.

Мәселен, ҚР ҚК-нің 72-бабының бірінші бөлігінің екінші абзацында, бас бостандығын шектеуді немесе бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам осы баптың үшінші, төртінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген мерзімдерді іс жүзінде өтегеннен кейін, қылмысымен келтірілген залалды толық өтеген және ол жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзбаған жағдайда, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға жатады делінген.

«Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында, егер сот сотталған адам жазаның заңмен көзделген мерзімін нақтылы өтеумен қатар, жазаны өтеу режимін қаскөйлікпен бұзбағанын және қылмыспен келтірілген залалды толық көлемде өтегенін анықтаса, онда ол ҚР ҚК-нің 72-бабы бірінші бөлігінің екінші абзацына сәйкес, қандай да бір қосымша жағдайлар қаралмай шартты түрде мерзімінен бұрын босатады.

Сондай-ақ, осы қаулыда қылмыстық әрекеттің салдарынан келтірілген материалдық залалды өтеу туралы өзіне талап қойылмаған сотталған адам, қаскөйлікпен бұзушылықтар болмаған жағдайда, белгіленген жаза мерзімін өтегеннен кейін міндетті түрде шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға жататындығы нақты көрсетілген.

Өз кезегінде өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкін болғанымен, олардың қандай жағдайда жазаны одан

әрі өтеуді қажет етпей, жазадан босатылуға жататыны нақтылы көрсетілмеген.

Сол сияқты, ескі мәтіндегі ҚР ҚК-нің 70-бабының 1-бөлігінде (1997 жылғы) шартты түрде мерзімінен бұрын босату негіздеріне адамның құқық бұзбайтын мінез-құлқы, еңбекке адал қарағаны, көркем-өнерпаздар ұйымдарының жұмысына және тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысқаны жататын.

Ал, жаңа мәтіндегі қылмыстық заңнамада жоғарыда көзделген талаптар алынып тасталған, яғни сот тарапынан бас бостандығынан айыруға сотталған адамның қандай моральдық критерийлер негізінде жазаны одан әрі өтеуді қажет етпейтіні айтылмаған.

Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында немесе басқа да нормативтік құқықтық актілерде нақты көрініс табу қажет еді, бірақ ол осы күнге дейін аталған нормативтік құжаттарда орын таппай келеді.

Бұл ретте, өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкіндігімен қатар, олардың жазаны одан әрі өтеуді қажет етпеуге себеп болатын нақтылы негіздерін айқындау керек деп санаймын.

Себебі, өмір бойы бас бостандығынан айырылған адам өзіне қатысты босатудың шын мәнінде қолдану болашағын сезінген жағдайда ғана дұрыс бағытта болады.

Яғни, сотталған адам босатудың нақты талаптарын білсе, ол бұрынғы қателіктерін түсіне отырып, алдағы уақытта жақсы мінез-құлыққа ынталанып, еңбекке адал қарап, тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысып, өзін үлгілі көрсетуге тырысатыны әбден мүмкін.

Одан бөлек, өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандар мен өлім жазасы кешірім жасау тәртібімен өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылған сотталғандар жазасын төтенше

қауіпсіз мекемелерде, басқа сотталғандардан бөлек өтейтінін назарға алған жөн [4].

Әрине, өмір бойына бас бостандығынан айырылған сотталғандар – аса ауыр қылмыс жасаған, қауіпті адамдар санатында екендігін растаймын. Бірақ, ізгілік қағидасының басты мақсаты – адамдарға мемлекет тарапынан сенім білдіріп, олардың қайтадан толыққанды қоғам мүшесіне оралуына жағдай туғызу болып табылатынын ұмытпағанымыз абзал.

Сондықтан, өмір бойына бас бостандығынан айырылған адамның шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы үшін: келтірілген залалды өтеуі, тәртіпті қаскөйлікпен бұзбауы, рухани дамуы, құқық бұзбайтын мінез-құлқы, еңбекке адал қарағаны, тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысуы және өзге де негіздер көрсетілуі тиіс деп санаймын.

Өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандарға мерзімінен бұрын шартты түрде босатуды қолдану мәселесі құқықтанушы ғалымдар арасында бірқатар пікірталастар туғызуда.

Ғалымдардың тұжырымдауынша, өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларын өтеп жатқан адамдар жаза мерзімінің 5-7 жылдарын өтегеннен кейін, олардың арасында тәрбиелік әрекеттерінің төмендеуі байқалуда.

Көптеген зерттеулер нәтижелерінде, өмір бойы бас бостандығынан айырылған адам жазаның 5 жылын өтегеннен кейін оның жеке тұлға ретінде даму үрдісінде кері кету процесі басталады және қоғамға пайдалы қарым-қатынас өз маңыздылығын жоғалтады.

Өмір бойы бас бостандығынан айырылған адамдардың 80 пайызы алғашқы жылдары отбасымен байланыс орнатып тұрса, 5 жылдан кейін бұл көрсеткіш 50 пайызға түсіп және кейінгі жылдары олардың

жақындарымен байланысу көрсеткіші төмендеуде [6].

Рецидивті қылмысты зерттеуші психолог А.Г. Ковалев ұзақ уақыт бойына қоғамнан оқшаулау сотталушыны түземейді, керісінше оның қоғамға қарсы пиғылын күшейтіп, мінез-құлқында кері өзгерістер тудыратынын атап өткен [5].

Бас бостандығынан айыру орындарында ұзақ уақыт болуы сотталушылардың едәуір қоғамдық пайдалы байланыстардан психологиялық, өнегелік, құқықтық жағынан оқшаулануға және әр түрлі ауытқушылықтарға әкеп соғумен қатар түрлі ауруларға ұшырауына душар етеді. Мысал ретінде айта кететін болсақ, ұзақ мерзімге сотталғандар арасында туберкулез, асқазан, ішек жарасы және басқа да аурулар кеңінен таралған.

Өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандар жазаның көпшілік мерзімін өтегеннен кейін, әлеуметтік байланыстар мен өмірлік жоспарларын жоғалтады, жазадан босатылу мүмкіндігін сезіну дәрежесі төмендейді және тәрбиелік шараларға немқұрайлы қарауға себеп болады.

Ғалым О.В. Филимонов өмір бойы бас бостандығынан айыру туралы былай жазады: оның белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айырудан айырмашылығы – өмір бойы бас бостандығынан айыру алдымен сотталған адамды болашақта босатылу мүмкіндігінен айырады. Оның үстіне босатылуға белгіленген мерзімді өтей салысымен шартты түрде мерзімінен бұрын босату автоматты түрде қолданылмайды, тек сот адамның жазаны одан әрі өтеуінің қажеттілігі жоқ деген қорытындыға келгенде қолданылады [6].

Ал, Р.Р. Галиакбаров РФ ҚК-не сәйкес, өмір бойы бас бостандығынан айырудан мерзімінен бұрын шартты түрде босату мүмкіндігін қарастырағанымен, жазаның мәнісі өзгермейді, өйткені сотталған адам жазасын одан әрі өтеуді қажет етпейді деген

қорытындыға келген жағдайда ғана босатуға негіз туындайды [7].

С.Н. Сабанин өмір бойы бас бостандығынан айыруды өтеуші сотталғандарды мерзімінен бұрын шартты түрде босату, көптеген дау туғызатынын және мұндай адамдарға мерзімінен бұрын босатуды қолданудың мүлдем қажеттілігі жоқ екендігін атап өткен [8].

Бұл жерде, О.В. Филимонов пен Р.Р. Галиакбаровтың пікірлері орынды деп ойлаймын. Себебі, жоғарыда айтылғандай, егер заңнамада өмір бойына бас бостандығынан айырылған адамды шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың белгіленген негіздері болмаса, сотталғанның бостандыққа шығуға деген үміті мен түзелуге деген ынтасы жоғалады.

Қылмыстық-атқару заңнамасына сәйкес, осы санаттағы сотталған адамдарды мерзімінен бұрын шартты түрде босату тәртібіне тоқталайық.

Сотталған адамдар заңда белгіленген жаза мерзімінің қажетті бөлігін өтеген кезде, жазаларды орындайтын мекеме немесе орган оларға жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы мәселені қарау үшін сотқа өтінішхат беру құқығының уақыты келгендігі туралы бес күндік мерзімде, оларға жазбаша хабар береді.

Мекеме әкімшілігі немесе жазаны орындайтын орган сотталған адам жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатпен жүгінгеннен кейін, он күн ішінде тиісті материалдарды және сотталған адамның жеке ісін қоса, сотқа жіберуге, сондай-ақ осы баптың оныншы бөлігінде көзделген ережелерді сақтай отырып, прокурорды жазбаша түрде хабардар етуге міндетті.

Жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатты қарау кезінде сот Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жағдайлар болса, сотталған адамды шартты түрде мерзімінен

бұрын босатуға, не оның жазасының өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыруға немесе одан бас тартуға құқылы.

Сот бас тартқан жағдайда, көрсетілген негіздердің кез келгені бойынша өтінішхатты сотталушымен қайта беру, сот қаулысы шыққан күннен бастап кемінде алты ай өткеннен кейін ғана мүмкін болады [4].

Егер сотталушы қабылданған сот шешіммен келіспесе, ол жарияланған қаулының көшірмесін алған күннен бастап он бес тәулік ішінде апелляциялық (жекеше) шағым беруге құқылы [3].

Көрсетілген мерзім өткеннен кейін, берілген апелляциялық (жекеше) шағым, мерзімді қалпына келтіру туралы сотталушының өтінішхаты болмаған кезде сотпен негізделген түрде, авторға қайтарылады.

Шетел тәжірибелеріне тоқталсақ, АҚШ-та шартты түрде мерзімінен бұрын босату кең таралмаса, кейбір штаттарда бұл институт мүлдем қолданылмайды екен.

Себебі, АҚШ-тың тәжірибелерінде қылмыстың ауырлық дәрежесіне қарай, бас бостандығынан айыру жазасы шартты түрде мерзімінен бұрын босатылу мүмкіндігісіз тағайындалады.

АҚШ-та сотталған адам шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы үшін, келтірілген шығынды бірден өтеу міндетті шарт болып табылмайды. Бұл жағдайда сот адамды босата отырып, белгіленген кестеге сәйкес келтірілген шығынды ай сайын бөліп төлеу мүмкіндігін береді. Бірақ, бұл елдің кейбір штаттарында өмір бойына бас бостандығынан айырылған адамдарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату қарастырылған, ондай жағдайда сот босатылуға жататын күнді нақты белгілейді. АҚШ-тың әр штаттында шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдану ерекшеліктері көп кездеседі.

Ұлыбританияның заңнамасында шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға өтініш беру немесе

минималды өтелуге жататын күндері сот үкімінде көрсетіледі. Осы елдің жазаны өтеу орындарында сотталғандар жасаған қылмыс дәрежесі мен тәртібіне байланысты 4 санатқа бөлінеді (А, В, С, D), яғни, сотталғандар шартты түрде босатылу үшін өздерін үлгілі ұстау арқылы санаттарын жоғарылатады немесе нашар тәртіп үшін төмен санатқа ауыстырылады.

Осы мемлекетте шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтініш арнайы кеңеспен қаралады. Кеңес құрамы соттан, арнайы тәуелсіз мамандардан және кез-келген мемлекеттің қарапайым азаматтарынан тұрады.

Шетелдердің тәжірибесінде өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын өтейтін сотталғандардың шартты түрде мерзімінен бұрын босатылудың мерзімдері әр түрлі.

Мысалы, Австрия мен Германияда шартты түрде мерзімінен бұрын босатылу үшін жаза мерзімінің

15 жылын өтесе, ал Швейцарияда сотталған адам жазасын каторгалық режимде өтейтін болса, ол 15 жылдан кейін босатылуы мүмкін.

Назар аударсақ, шетел тәжірибесінде ізгілік қағидасының басымдылығы байқалады. Бұл өз кезегінде адамның жеке тұлға ретінде түзелуіне, дұрыс мінез-құлықтың қалыптасуына себеп туғызатыны сөзсіз.

Жалпы, жоғарыдағылар негізінде шетел тәжірибесінің онды жақтарын талдап, ізгілік қағидасын қолдану арқылы еліміздегі шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын одан әрі дамытуымыз қажет.

Одан бөлек, баршамыз Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен қабылданған Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасындағы талаптардың орындалуына елеулі үлес қосуға тиіспіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен қабылданған Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасы [Мәтін] // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – (<http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). – интернет қайнаркөздер.
2. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №226-V ҚРЗ [Мәтін] // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – (<http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). – интернет қайнаркөздер.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ [Мәтін] // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – (<http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). – интернет қайнаркөздер.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ [Мәтін] // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – (<http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). – интернет қайнаркөздер.
5. Ковалев, А.Г. Психологические основы исправления правонарушителей [Текст] // А.Г. Ковалев. – Москва, 1968. – книга.
6. Филимонов, О.В. Пожизненное лишение свободы в Российской Федерации: законодательство и практика. Пожизненное лишение свободы. Международные стандарты и практика [Текст] // О.В. Филимонов. – Алматы, - 2003. – книга.
7. Галиакбаров, Р.Р. Уголовное право. [Текст] // Р.Р. Галиабаров. - Краснодар, – 1999.- книга.
8. Сабанин, С.Н. Справедливость освобождения от уголовного наказания [Текст] // С.Н.Сабанин. – Екатеринбург, - 1993.- книга.